

International Journal of Social Sciences

ISSN:2587-2591

DOI Number:<http://dx.doi.org/10.30830/tobider.sayi.20.15>

Volume 8/4

2024 p. 256-273

SOSYAL HEYKEL KAVRAMI VE EKOLOJİ SANAT İLİŞKİSİNDE AĞAÇ DİKİMİ

TREE PLANTING IN THE RELATIONSHIP BETWEEN SOCIAL SCULPTURE AND ECOLOGY AND ART

Muhammet Hanifi ZENGİN*

İlhan KAYA**

ÖZ

Sosyal heykel, sanatın toplumsal ve çevresel değişim için bir araç olarak kullanılması gerektiğini savunan sanatsal ifade biçimidir. Sosyal heykel kavramı, sanatın estetik biçimini ifade ederken, diğer yönü ile toplumsal ve çevresel bilinçlenmeyi teşvik eden bir güç olabileceğini öne sürmektedir. Bu çalışma Joseph Beuys'un sosyal heykel kavramı ile ekolojik sanatın kesişim noktasını, özellikle ağaç dikim uygulamalarını incelemektedir. Joseph Beuys'un "7000 Meşe" projesi, sosyal heykel kavramının ekoloji sanatına nasıl entegre edilebileceğine dair önemli bir örnektir. Sosyal heykelin toplumsal ve çevresel dönüşümdeki rolünü vurgulayan Beuys'un yaklaşımına örnek olarak, araştırma konusuna yönelik seçilmiş sanatçıların sosyal heykel ve ekolojik sanat içerisinde ağaç dikim projelerini uygulamalı olarak yapan sanatçıların kavramsal değerlendirmeleri araştırılmış, sanatçı çalışmaları incelenmiştir. Araştırma, sosyal heykel ve ekoloji sanatının temel prensiplerini sorgulayan, ağaç dikimi gibi çevresel sanat uygulamalarının topluma yansımalarını araştırmayı amaçlamaktadır. Ayrıca, ağaç dikimi gibi çevresel projelerin toplumsal bilinçlenme ve ekolojik farkındalık yaratma üzerindeki etkileri değerlendirilmiştir. Sonuç olarak, ağaç dikimi gibi çevresel sanat projeleri, sosyal heykel kavramının toplumsal ve çevresel dönüşümdeki rolünü pekiştiren önemli uygulamalardır. Bu tür projeler, sanatın toplumsal katılım ve çevresel sorumluluk açısından ne kadar güçlü bir etkiye sahip olduğunu göstererek sanatı toplumsal bilinçlenme ve çevresel iyileşme için etkili bir araç olarak konumlandırır.

Anahtar Kelimeler: *Beuys'un Sanatı, Sosyal Heykel, Ekoloji Sanatı, Sanatta Ağaç Dikimi.*

* Dr. Öğr. Üyesi., Kafkas Üniversitesi Kazım Karabekir Teknik Bilimler Yüksekokulu, E-mail: muhammethanzengin@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-7417-5485, Kars, Türkiye.

** Dr., Atatürk Üniversitesi, E-mail: ilhankaya888@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3627-4818, Erzurum, Türkiye.

ABSTRACT

Social sculpture is a form of artistic expression that argues that art should be used as a tool for social and environmental change. The concept of social sculpture suggests that art can be not only an aesthetic expression but also a force that promotes social and environmental awareness. This study examines the intersection of Joseph Beuys' concept of social sculpture and ecological art, especially tree planting practices. Joseph Beuys' "7000 Oaks" project is an important example of how the concept of social sculpture can be integrated into ecological art. As an example of Beuys' approach, which emphasizes the role of social sculpture in social and environmental transformation, the conceptual evaluations of the artists selected for the subject of the research were investigated and the conceptual evaluations of the artists who applied their projects with tree planting in social sculpture and ecological art were investigated. The research aims to investigate the reflections of environmental art practices such as tree planting on society, questioning the basic principles of social Sculpture and ecological art. Furthermore, the effects of environmental projects such as tree planting on raising social and ecological awareness were evaluated. In conclusion, ecological art projects such as tree planting are important practices that reinforce the role of social sculpture in social and environmental transformation. Such projects position art as an effective tool for both social awareness and environmental improvement by demonstrating how art has a powerful impact in terms of social participation and environmental responsibility.

Keywords: *Beuys' Art, Social Sculpture, Ecological Art, Tree Planting in Art.*

Giriş

20.yüzyılda evrensel ekolojik kaygılar, sanat alanında yaratıcılığın en önemli itici güçlerinden biri haline gelmiştir. Sanatçılar, çevreyi koruma bilinci ve sürdürülebilir bir yaşam fikri çevresinde sembollerle gelişen projeler ile doğaya ve topluma katkı sunmayı hedeflemişlerdir. Joseph Beuys'un "Sosyal Heykel" kavramı bu bağlamda ekoloji ve sanat arasındaki ilişkilere yeni bir boyut kazandırmıştır. Sanatı, toplumsal değişimin aracı olarak ele alan Beuys, sosyal heykel kavramını toplumun tümünde yer alacağı şekli ile bir bütün olarak değerlendirmiş, bu kavramı değişim ve dönüşüm olarak savunmuştur. Toplumsal bilinç oluşturmada sanatın bileşenleri, sanat-doğa ile insan arasında derin bir bağ kurulmuştur. Bu bağ sanatla bağlantılı projelerde işlev olarak değerlendirilmiştir.

Ekolojik dalgalanmanın artması ve 1960'lardan itibaren yükselen çevre hareketi, sanat dünyasında da yankılanmıştır. İklim değişimi, küresel kriz olarak algılanırken, birçok sanatçı bu konuyu sanat pratiklerine dâhil etmiştir. Yağmur'un ifadeleri, "Sanatçılar, galeri veya müze mekânlarına bağımlılık ve kapitalist anlayışa karşı duruş niteliğinde olmasıyla çevreci, sanatsal üslup geliştirmiş, geniş doğa alanlarını sanatçıların kendi özgün yaklaşımlarıyla şekillendirip izleyicisine sunma imkânı sağlamıştır" (Yağmur, 2016, s.1980). Çevre bilimi kapsamında sanatsal çalışmalarına yön veren çevreci sanatçılar, doğanın tahribatına neden olan faktörlere dikkat çekmek için pasif eleştiriden aktif müdahaleciliğe kadar geniş bir yelpazede çeşitli yaklaşımlar sergilemişlerdir. Bu bağlamda, ekolojik sanat, çevre sanatı, doğa sanatı ve arazi sanatı gibi birçok kavram

ortaya çıkmıştır ve sanat; doğaya yönelik zararları gözlerin önüne seren bir araç haline gelmiştir (Yüksel & Yüksel, 2021).

Sanatçılar, ağaç dikme projeleri aracılığıyla insanları ortak bir amaç için bir araya getirmişlerdir. Toplulukların birlikte ağaç dikmeleri, doğaya olan bağlılıklarını güçlendirmekte, toplumsal dayanışmayı artırmaktadır. Joseph Beuys'un "7000 Meşe" projesinde olduğu gibi, çevre bilinci sanat yoluyla toplumsal harekete dönüşmüştür. Bu tür projelerin kırsal alanlarda yapılmasının yanı sıra özellikle insan yoğunluğunun olduğu kent merkezlerinde kamusal alanlarda yapılması dikkat çekicidir. Kentsel alanlarda yapılan ağaç dikimi "Sosyal Heykel" kavramı ile ekoloji ve sanat ilişkisinin güçlü bağını oluşturmaktadır. Ekoloji ve sanat arasındaki bu bağ, bireysel düzeyde kalmamıştır. Yerel ve küresel seviyedeki hareketlere katkı sağlamıştır. Özellikle iklim krizinin giderek artan etkilerine karşı, ağaç dikimi karbon ayak izinin azaltılmasına yardımcı olmaktadır. Ağaçların ekosistem üzerindeki olumlu etkisi ve sanatın toplumsal dönüşüm yaratma gücü bir araya gelerek, bu projeler sürdürülebilir bir gelecek için umut verici olmuştur. Arslan'a göre; kentsel ve kırsal çevre bilim ve sanat alanında yapılan ağaç dikimi, çok katmanlı faydalara sahiptir. Sürekli yeşil kalma özellikleri sayesinde ağaçlar; hava kirliliğini azaltma, gürültüyü engelleme, rüzgâr, toz ve gaz etkilerini azaltma gibi önemli işlevler üstlenmektedirler. Erozyonu önlemenin yanı sıra iklim koşullarını iyileştirme estetik bir görünüm için şehirlerin ve çevrelerinin genel yaşam kalitesini artırmada önemli rol oynamışlardır (Arslan, 2024).

Kentlerde ağaç dikimi projeleri, sanatsal müdahale olarak estetik değer taşımaktadır. Çevresel faktörler üzerine araştırma ve uygulama yapan sanatçılar, özellikle kent ortamlarında ağaç dikerek, betonlaşmış alanlara doğa dokusu kazandırıp kentsel yaşamı estetik açıdan zenginleştirmektedirler. Ağaçların kentlerde estetik ve psikolojik olarak pozitif etkisi vardır. Böylece sanatın bileşenleri ile yapılan uygulamalarda daha sağlıklı kentsel çevreler oluşturularak kent kimliğinin oluşmasında önemli rol alırlar. Bir kentin biçimlenmesinde ve kimliğinin oluşumunda ağaçlarla birçok bileşenin bir arada kullanılması önemlidir. Bu bileşenlerin uyumlu bir şekilde bir araya gelmesi durumunda, algılanabilir, okunaklı ve kaliteli bir kent kimliğinden söz edilebilir. Ağaçlar, kentin doğal estetiğini artırırken, çevresel dengeleri de sağlamaya yardımcı olmaktadır. Uyumlu bir kompozisyon, kentin karakterini güçlendirerek yerel halk ve ziyaretçiler için anlamlı olmaktadır. (Karaşah & Sarı, 2018).

Ekoloji ve sanat arasındaki ilişkiye odaklanan çevresel sanatçılar, doğaya olan yaklaşımları ile doğayı sanat pratiklerinde kullanma biçimlerini, bir sergileme mekânı olarak kullanmanın ötesine geçerek onu, sanat nesnesi olarak yeniden kurgulamışlardır. Bu anlayışlar, doğanın kendisinin sanatsal malzeme ve sembol, hatta bir anlatıcı olarak deneyimlenmelerine yol açmıştır (Tan, 2022). Daşkesen'e göre, çağdaş bilimin sorgulayıcı yaklaşımlarını mümkün kılan anlayışa dayalı uygulamalar ve yaygın alanlar, sanatçıların üsluplarını ve üretim süreçlerini zenginleştirip geliştirmektedir (Daşkesen, 2021). Bu görüşe göre disiplinler arası sanat anlayışı ile ekoloji-sanat ekseninde üretim

yapan sanatçılar, yeni tanımlar ve anlamlar sunarak farklı malzeme ve teknikler aracılığıyla özgün plastik değerler ortaya koymuşlardır.

Çağımızda kamusal alanı kullanan sanatçılar çevreci ve sosyal açıdan sorumluluk bilinciyle hareket ederken doğanın değişen yönüyle ilgili olumlu hareketler ve davranışlar geliştirmişlerdir. Sanatçı hızla değişen dünyanın sorunlarıyla ilgili olmak, dönüştürme ve yeniden üretme mantığıyla çalışmak durumundadır (Kaya & Bulat, 2022). Çevre ve sanat bağlamında ağaç dikimi projeleri, sanatı ve doğayı bir araya getirerek sanatın felsefi ve sosyolojik yönü ile estetik, çevre bilimiyle ilgili bilince sahip bir toplum oluşturmaktadır. Bu tür projeler, insanları doğa koruma eylemlerine teşvik ederken sanatı farkındalık aracı haline getirerek uzun vadede çevreye olan duyarlılığı artırmaktadır.

Sosyal Heykel Kavramı

Sosyal heykel, toplum ve sosyal etkileşimlerle ilgili konuları ele alan kavramsal sanat anlayışıdır. Bu kavram, heykelin fiziksel bir nesne olması yönünü vurgularken diğer yandan, toplumsal ilişkiler ve sosyal değişimlerle etkileşim içinde olduğunu vurgulayarak bu eylemleri sanat pratiğine dönüştürmektedir. Bu anlayışın kökenleri, 20. yüzyılın başlarına, özellikle de modern sanat hareketlerine ve toplumsal değişimlere dayandırılabilir. Beuys, sanatın toplumsal dönüşüm için bir araç olabileceğini öne sürmüş ve sanatın estetik yönü doğrultusunda, sosyal ve politik bir boyutu olması gerektiğini vurgulamıştır. Beuys, 1970’li yıllarda dünyanın büyük bir değişim sürecine girdiğini ve bu değişimle birlikte politika, toplum, demokrasi, sosyal birliktelik, sanat, sanat ortamı ve sanat anlayışının da dönüşeceğini öngörmüştür. Sanatın daha kapsamlı, süreç odaklı, toplumsal ve politik bir yapıya sahip olmasını savunarak, “Sosyal Heykel” kavramını ortaya koymuştur (Balcı, 2023).

Beuys, sosyal heykel kavramını sanat uygulamalarına angaje ederek, estetik-duygusal teknikler ve işbirlikçi yapıları sosyal heykel kavramı üzerinden biçimsel ve anlatımsal bir dile dönüştürmüştür. Joseph Beuys, 1970’lerde sosyal heykel kavramını geliştirmiş ve 1974 tarihli “Field Character’ ı arıyorum” metninde, sanatı hayatla birleştirip, sanatsal yapı olarak toplumsal bir organizma inşa etme projesini ortaya koymuştur. Kısacası, Beuys sosyal heykeli, yaşadığımız dünyayı biçimlendirmek için bir yöntem olarak görmüştür (Biddle, 2013).

Joseph Beuys’un “7000 Meşe” projesi, onun sosyal heykel (Sosyal Plastik) kavramının en somut örneklerinden biridir. Bu kavramla Beuys, toplumun ve çevrenin bir sanat eseri gibi ele alınabileceği ve herkesin bu sanat eserine katkıda bulunabileceğini savunmuştur. 7000 Meşe projesinde, ağaç dikimi, toplumsal dönüşüm ve kolektif bilinç yaratma eylemidir. Günümüzde genişletilmiş sanat anlayışı ve sosyal etkileşimi merkeze alan kolektif sanat pratikleri, yeni tür kamusal alanlar, sosyal mekânlar, inisiyatifler ve proje odaklı güncel sanat uygulamalarının üzerinde etkisi gözlemlenmektedir (Balcı, 2023). “Sosyal değişim ve dönüşüm için etkili performanslar ve eserler üreten sanatçılar; sanat eserlerini ezilenleri savunuculuk, aktivist eylemler ve toplumsal örgütlenmeler için bir

araç olarak kullanabilmektedirler” (Bastaban, 2024, s.179). Bu yönüyle sanatın birçok sanatçı için de sembolik anlamlar oluşturma üzerine etkileri bulunmaktadır. Toplumsal örgütlenmeler sanatsal bir eylem olarak da ifade edilebilir.

Beuys 1982 yılında Dokümente 7 sergisinin bir parçası olarak Kassel’de başlatılan kent yeşillendirme projesi olan 7000 Meşe Ağacı dikme projesini gerçekleştirmiştir (Hopkinns, 2018). 7000 Meşe dikim projesi doğaya karşı gelişmesini sembolize eden bir eylem olarak sosyal heykelin bir parçası haline gelmiştir. Beuys, çukur kazarak katılımlı sanat anlayışı ile ağaç dikmektedir (Resim 1). Ağaç dikmek, Beuys’un oyuncusunun rolünü genişleten toplumsal paylaşım olarak tanımlanabilir. Sosyal heykel oluşumunda her birey, toplumun “biçimlendirici” bir ögesi olarak görülmektedir. Bu süreç, toplumsal ortak eylemler ve hedeflerin etrafında birleşmesini ve şekillenmeyi temsil etme rolüne sahiptir. Beuys projeleri, çevresel dengeyi bozan sanayileşmenin ve kirliliğin yarattığı olumsuzluklar, onun sanat anlayışında insan sağlığıyla doğanın derin bağlantısını ortaya koymaktadır. Temiz bir doğa, temiz bir toplum görüşü, sanatı dönüştürücü bir güç olarak kullanma amacını yansıtırken, projenin Kassel’den başlayarak küresel bir etki yaratma arzusu, sanatın evrenselliğini ve kolektif bir bilinç oluşturma potansiyelini vurgulamaktadır. Beuys, böylece sanat aracılığıyla toplumsal değişim için bir çağrı yaparak izleyiciyi bu sürecin bir parçası olmaya yöneltmektedir (Şahin & Arat, 2022).

Resim 1. Joseph Beuys. Dokümente 7 Sergisi, 1982

Joseph Beuys, “7000 Meşe” projesini, Documenta 7’nin açılışına denk gelecek şekilde Almanya’nın Kassel şehrinde başlatmıştır. Beuys, 7000 Meşe projesini, kendi içinde gelişecek, büyüyecek ve daha geniş bir alana yayılacak şekilde tasarlamıştır. Meşe ağaçları ve bazalt taşları, geçmiş ve geleceğin ‘an’ da yani şimdiki zamanda birleşmiş bir halidir. Atakan’ın ifadeleri ile meşe ağacının Kelt yapısında ve Şaman geleneklerinde Tanrı’yı simgelemesi, İrlanda kurallarındaki ağaç dikme seremonisi ve bazalt taşların heykelsi formları, bu projeyi Beuys’un hem geçmişe hem de geleceğe dokunan; aynı

zamanda da doğaya verilen zararlarda büyük payı olan Almanya'yı sanat yoluyla eleştirdiği bir çalışma olarak değerlendirmemize olanak tanır (Atakan, 2015). Meşe ağacı yayılan saçaklı kökleri ve göğe doğru yükselen dallarıyla yaşamlarının parçaları, değişim ve görüneni simgeleyen bir köprüdür. Kelt kültüründe meşe ağacı Druidlerle bağlı olarak özel kutsal ağaç gibi kabul edilmiştir. Bir varsayıma göre "Druid" kelimesinin kendisi "dru" kökünden olup, "meşe ağacını" bildirmektedir. Druidler meşe ağacı olan yerleri asıl tapınak ve dinî bir merkez haline getirmişler, meşe ağacı dallarını ise çeşitli ayin törenlerinde kullanmışlardır. Meşe ağacına onun sağlığı ve uzun ömürlü olmasından dolayı saygı göstermişlerdir. Aynı zamanda, Kelt bilginlerine verilen "Druid" sözcüğü de "Meşe bilgisi" anlamına gelmektedir (Gasımova, 2023). (Resim 2).

Resim 2. Joseph Beuys, 7000 Meşe, 1982, Dennhäuser Straße, Kassel, Almanya

Doğa sanat uygulamaları, insanların doğaya karşı bilinçlendirmeyi, sahiplerinin alanlarını dönüştürerek doğaya yeniden kazandırmayı ve bunların kalıcı çözümlerini üretmeyi sağlar. Günümüzdeki sanatçılar, eserlerindeki materyaller ve biçimleri değiştirerek, toplumdaki rolünü yeniden tanımlamışlardır. Çevre koruma, politika ve sürdürülebilir bir gelecek için sanatın gücünden faydalanarak doğa ile ilgili yeni bir anlayışın doğmasına olanak sağlar (Bulat, & Bulat, 2023).

Beuys'un tanımına göre herkes sanatçıdır ve herkesin sosyal ve konsantrasyonunun sürdürülebilirliğe katkıda bulunma sorumluluğu vardır. Sonfist, bu düşünceleri ekoloji bilimi ile birleştirip genişleterek üretimler yapmıştır. Sonfist'in ekoloji sağlığının korunmasının önemine ve doğasının çeşitliliğine vurgu yapan ekoloji ve sanat ilişkisi içerisinde ağaç dikimi "Zaman Manzarası" isimli çevresel düzenlemesi bu anlayışı somutlaştıran bir örnektir. New York'ta küçük bir alanda doğal hale gelerek, burada yetişen çiçekler tekrar dikilmiştir. Bu proje, modern kentlerin yaşadığı yokluk, ekosistemlerin geçmişine, merkeze saygıyı ve bu yolculukların hatırlanmasının gözler önüne sermektedir. Zaman Manzarası ile Sonfist, doğanın insani ayrıntılarının kaydedilmesinden önce nasıl görüldüğünü hatırlatarak geçmiş ekosistemlerin yeniden yaratılmasının önemine işaret etmektedir. Altmışlı yıllarda çevreci hareketin yükselişiyle birlikte, Alan Sonfist' in yaklaşık üç yıllık bir planlama sürecinin ardından Manhattan'da Zaman Manzarası adlı projesini hayata geçirmesi, kentte uygulanan ekoloji ve sanat

alanında ağaç dikimine örnek oluşturan önemli bir proje olmuştur. Dünya Ticaret Merkezi olarak bilinen Manhattan, sömürgecilik çağındaki akarsular ve nehirlerle çevrili ormanlık bir bölgedir. Ancak, gökdelenler ve benzeri yapılar ile doğal kaynaklar ve bitki örtüsü yok edilerek, ekosistemden ve ekolojik kökenden tamamen kopmuş bir bölgeye dönüşmüştür. Sonfist' in projesinin amacı, bu bölgedeki insan eli değmeden önce var olan ağaçlar ve bitkilerle dolu bir alanı geçmişin doğal zenginlikleri ile yeniden oluşturmaktır. Sonfist, kent planlamacılarının ve mimarların gelişime göre kentin mimari yapısını, düzenini yenilerken, Zaman Manzaraları gibi projelerin de bölgenin ekolojik tarihini koruyarak, doğal yapısını sürdürebileceğini savunmuştur. Sanatçı, Zaman Manzarası projesi, kent yapılaşma sürecinde yok olmuş bitki örtüsünü yeniden canlandıran, yeşil alanları yaratmayı amaçlayan bir konsantrasyon heykel tasarımı geliştirmiştir (Resim 3). Bu alanlar aracılığıyla, kentte artık bulunmayan kayın, meşe ve akçağaç ormanları şehre geri dönmüştür. Her manzara, zamanı bir ölçüde geri sararak kentin betonlaşmasından önceki doğal ortamlarına katılmaktadır (Duran vd., 2019).

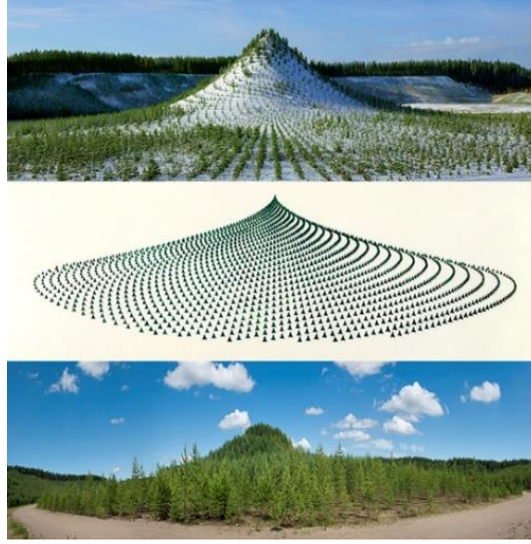
Resim 3. Alan Sonfist, New York Şehrinin Zaman Manzarası, (1965-1978-Günümüz)

Sonfist yeryüzünün insan, doğa, hayvanlar ve bitkilerle ekolojik bir bütünlük içinde olduğu ve yalnızca insanlık değil, tüm canlılar ile üretimin de kutlanıp anılması gereken bir geçmişe sahip olması gerektiğini söyler (Gökova, 2020). Alan Sonfist'in sosyal heykel ve ekoloji sanatı üzerine katkıları, insanın doğasıyla uyumlu yaşamasını teşvik eden ve doğanın geçmişine olan sevgisini yeniden canlandıran bir terapik ifadedir. Bu bağlamda Sonfist, çalışmalarında bir sanatçı olarak doğanın bir savunucusu olmuştur. Ekolojik bütünlüğü ve doğanın derinliklerini anımsatan çalışmaları ile sosyal heykel ve ekoloji sanatı arasındaki bağı güçlendirmektedir.

Alan Sonfist'in "Zaman Manzarası" projesi, diğer ekolojik sanat ve ağaç dikim projelerinden bazı benzersiz özelliklerle ayrılmaktadır. Çalışmalar tarihsel ekosistemin yeniden canlandırılmasıdır. Sonfist'in amacı bölgenin kentleşmeden önce sahip olduğu doğal bitki örtüsünü yeniden yaratmaktır. Bu projeye, kentsel ekosistemi yeniden canlandırarak orijinal biyolojik çeşitliliğin korunmasını sağlamaktır.

Ekolojik sanat anlayışı ile sanatsal pratiğini gerçekleştiren sanatçılar arasında temel bir figür olan Agnes Denes, çok çeşitli mekân ve çevrede ürettiği yapıtlar ile uluslararası platformda önemli bir yer edinmiştir. Agnes Denes, çeşitli mekânlarda ve çevrelerde üretilen eserleri ile uluslararası platformda dikkat çekmiştir. Sanatı yeni alanlara taşımıştır. Sanata farklı özellikler kazandıran ve sanat eserinin sınırlarını zorlayan sanatçılardan biridir. 1982’de Ylojarvi kasabasında tasarlanan “Ağaç Dağı” projesi de ekolojik, kültürel ve sosyal konulara değinen insan aklını doğal görkemiyle ihlal etmeyi amaçlayan işbirlikçi sanatsal ekolojik bir çalışmadır. Ağaç Dağı, eliptik bir formda oluşturulmuş ve Finlandiya’nın Ylojarvi kasabasındaki eski Pinzio çakıl ocağı bölgesinde konumlanmıştır. Proje kapsamında, zararlı atıklara karşı biyoremediasyon yöntemi uygulanmış ve böylece toprak doğal ekosistemlere uyumlu hale getirilerek yeni bir orman oluşumuna dâhil edilmiştir. Biyoremediasyon metodu, kirlenmiş toprak ve suların daha çevre dostu bir şekilde kirliliğinin giderimi için bitkiler, toprak solucanları, fungus ve bakteri gibi makro ve mikroorganizmaların kullanılması yöntemidir (Vural vd., 2018). 10.600 çam ağacı, karmaşık bir formüle göre farklı kişiler tarafından dikilmiş ve estetik kaygı güdülmeyen tasarlanmıştır. Proje, yıllar sonra teknolojik ayçiçeği veya ananas desenlerini anımsatan bir orman biçimine dönüşmüştür. Sanat eseri olarak Ağaç Dağı, tamamlandığında ontolojik sorgulamalar başlatılmış, bitkilerin büyüüp yerli egemenlik hâkim hale gelmesi onlarca yıl sürmüş ve bu süreç, zamanın sanat üzerinde uzun süren etkisini gözlerin önünde sermiştir (Şengünalp, 2019).

Ağaç Dağı, çökmekte olan bir dönemin muhtemel kalıntıları olarak büyük bir medeniyetin anıtlarından biri olmaya ve gelecek nesillere anlamlı bir miras olarak kalabilecek yapıya bürünmüş insan egosuyla inşa edilmemiş fütüristik bir anıttır. Bu bağlamda Agnes Denes’in çevreci ve paylaşım projesi olan Ağaç Dağı, toplumsal heykel olarak doğaya, yaşam ve insan iş birliğine yönelik güçlü bir çağrıdır. Finlandiya’daki Ağaç Dağı, “Yaşayan Bir Zaman Kapsülü Ormanı”, dünyanın en büyük ıslah alanlarından biridir. Bu çevre projesi ayrıca, bir ormanın havadan karbondioksiti uzaklaştırarak onu temizlemesi, yer altı suyunu temizlemesi ve tüm şehir ve çevresi için doğal biyolojik süreçler yoluyla sağlıklı bir ekosistem yaratması yoluyla halk sağlığı sorunlarını da ele almaktadır. Bu projenin önemi sağlık sorunlarına çözüm sunmanın yanı sıra, ağaçsız çorak çöplüğü gelişen bir ormana dönüştürmektir. Havayı ve yeraltı suyunu temizlemekten daha fazlası olan proje insanların ziyaret edip keyif alabileceği modern yaşamın zorluklarına karşı onlara güç verecek bir güzellik yeri olmuştur (Denes, 2001).

Resim 4. Ağaç Dağı-, Yaşayan Bir Zaman Kapsülü 1992-96

Agnes Denes'in ekolojik sanat içerisinde sosyal heykel kavramını karşılayan diğer projesi ise 2013 yılında New York'ta gerçekleştirdiği "New York İçin Bir Orman" projesidir (Resim 5). Yarımadanın ağaçlandırılması sonunda bir kıyı ekosistemi haline gelmiştir. İnsanları ağaç dikmeye, ormanı korumaya, okulların iş birliği ile diğer katılımcıları yönlendirmiştir (Denes, 2001).

Resim 5. Agnes Denes, New York İçin Bir Orman, Zihin ve Ruh İçin Bir Barış Parkı, 2014

Agnes Denes'in "Ağaç Dağı" ile "New York İçin Bir Orman" projeleri ekolojik sanat içerisinde ağaç dikimi projeleri, toplumsal heykel olarak doğaya, hayata ve insan iş birliğine yönelik güçlü çağrı yapılmasıyla da ayrı bir öneme sahiptir. Finlandiya'daki Ağaç Dağı, "Yaşayan Bir Zaman Kapsülü" dünyanın en büyük ıslah alanlarından biridir. New York İçin Bir Orman, projesi ise çorak ve çevre kirliliğine neden olan çöplüğün

dönüştürülmesi, alanının ıslah edilmesi yönü ile diğer ekolojik sanat projelerinden ayrılmaktadır.

Isamu Noguchi'nin bütünün tek bir heykel olduğu konseptinden yola çıkarak temel tasarımını oluşturduğu "Moerenuma Park" Japonya'nın Sapporo şehrinde yer almaktadır. Yapımına 1982 yılında başlanmış ve parkın açılışı 2005 yılında gerçekleşmiştir. Moerenuma Park, sıradanlıktan uzak, sevgiyle tasarlanmış ve cömertçe hayata geçirilmiş kamusal alan olarak dikkat çekmektedir. Moerenuma Park'ın tasarım özellikleri, Noguchi'nin sosyal-psikolojik ve kültürel mirası mükemmel bir şekilde anladığını göstermektedir (Resim 6). Park sanatçının tasarımları doğrultusunda heykel projeleri, ağaç dikimi ile özel bir alana çekilmiştir. Moerenuma'daki pek çok nesne, ziyaretçiler tarafından çoklu kullanım için akıllıca tasarlanmıştır (Konečni, 2016).

Resim 6. Noguchi, Moerenuma Park, Sapporo, Japonya, 2005

Moerenuma Park, Japonya, Sapporo kentinde bulunan bir belediye parkıdır. Noguchi tarafından tasarlanmış heykeller işlevsel yönü ile değerlendirilecek, oyun alanı ekipmanları, açık hava spor sahaları gibi özel tasarımlar şeklinde oluşturulmuştur. Sanatın ekoloji ile bütünleştiği büyük projelerden biridir. Noguchi'nin açık ara en büyük projesi ve son projesidir. 189 hektar alana sahip açık hava şaheseri bölge, başlangıçta bataklıklarla kaplıdır ve Ainu dilinde "Yavaş Akan Nehir" anlamına gelen Fushiko Nehri tarafından çevrelenmiştir (Resim 7). Daha sonra bu bataklıklar kurutulmuş, arıtma tesisiyle geri kazandırılmış ve nehir kıyısına özel ağaçlar dikilmiştir (Gezimanya, 2024).

Resim 7. Isamu Noguchi, Moerenuma Park, Sappora, Japonya, 2005

Moerenuma Park, ekolojik sanat projelerinden farklıdır, kullanıcı dostu tasarım anlayışı ve çok işlevli kullanım alanları ile ayrılmıştır. Noguchi'nin sosyal, psikolojik ve kültürel oluşumları derin bir anlayışla yorumladığı heykel projeleri ve ağaç dikimlerini sanatla bütünleştirmesi, diğer ekolojik sanat projelerinden farklı olarak değerlendirilmektedir.

Yoko Ono, Japon asıllı müzisyen, film yapımcısı ve barış aktivistidir. 1960'ların ekoloji ve sanat alanındaki çalışmaları ile ön plana çıkan sanatçılarındadır. Özellikle performans sanatı, enstalasyon ve konseptüel sanat dallarında özgün sanat pratiği geliştirmiştir. Yoko Ono'nun "Ex It" adlı yerleştirmesi doğal felaketleri ve kaybolan temaları işleyen mekâna özgü güçlü bir çalışmadır (Resim 8). Bu eserde 50 ahşap tabut ve zeytin ağaçları kullanarak insanlığın yüzleştiği toplu kurtuluşlara yönelik derin sembolizm yaratmak istemiştir. İlk olarak 1997 yılında sergilenen Ex It, farklı boyutlardaki ahşap tabutlardan tasarlanmıştır. Tabutlar basit ve kaba işlemlerle yapılmış gibi görünmekte bu da onlara savaş veya doğal afet sonrasında acil olarak hazırlanmış toplu mezarları andıran formlar gibi algılanmaktadır. Her bir tabutun kapağında bulunan genç zeytin ağaçları, yıkımın ortasında yeniden doğuş ve yaşam umudunu simgelemektedir. Yoko Ono'nun bu seçimi zeytin ağacının birçok kültürde barışçıl ve dayanıklı kültürel anlamı nedeniyle derin mesaj taşımaktadır. Yerleştirmenin sergilendiği mekânda yankılanan kuş sesleri esere ayrı bir anlam katmıştır. Bu ölümlü dolu bir mekâna yaşam ve doğayı getirmiştir (Mamur, 2017).

Resim 8. Yoko Ono, Ex It, 1997-2007

Ekolojik mesajın daha içsel düzeyde yıkımın ardındaki direnci ve umudu ele alarak sunmuştur. İzleyiciyi doğal dönüşüm gücü hakkında düşünmeye ve yüzleşmeye davet etmektedir. Ono, ekolojik sistemin sınırlarını genişleterek ekosistemin belirsizliğini bir metafor olarak kullanmış, sanat ve doğanın psikolojik ve kültürel boyutlarını mekân içerisinde farklı boyutları ile sanat pratiği olarak ele almıştır. Yazçıçek'e (2012) göre Metaforla anlatım, düşüncüyü ifade etmenin estetik bir yoludur. Metaforik yöntemle bir düşüncenin daha edebi ve daha kapsamlı anlatımı amaçlanır. Metafor, bir ilgi veya benzetme sonucu gerçek anlamından başka anlamda kullanılan söz; bir kelimeyi veya kavramı kabul edilenin dışında başka anlamlara gelecek biçimde kullanmadır.

Perulu sanatçı Lucia Monge, sanat ve ekoloji arasında köprü kuran çalışmalarıyla tanınmaktadır. Monge'nin 2010 yılında Lima'da başlattığı "Taşınabilir Fidan" çalışması (Resim 9) ile kentsel çevreye yönelik farkındalık yaratmayı hedeflediği onun önemli sanat pratiğidir. Monge, özellikle ekosistemlerle ve diğer canlı varlıklarla yerleşik ilişkiler üzerine projeler geliştirmektedir. Sanatçının en tanınmış projelerinden biri olan Taşınabilir Fidan ile bir yandan ekosistemler ve şehirler arasındaki farkı yeniden geliştirmeye davet ederken, bir yandan da odaklanmayı artırmayı hedeflemiştir. Monge, sanatını bu performanslarla kamusal alanlara taşırken insanların bitkileri ve diğer canlı varlıklarla olan ilişkileri sorgulamıştır.

Resim 9. Monge Lima, Kamusal Taşınabilir Fidan Performansı, 2011

Monge'in çalışması, şehir yaşamının içinde kaybolmuş olan doğayı yeniden canlandırmayı ve kentsel yeşil alanların korunmasına yönelik toplumsal bir tartışma başlatmayı amaçlar (Zeybek, 2024). Taşınabilir Fidan projesinde, kentsel alanlardaki açık ve yeşil alanların korunması ve genişletilmesine odaklanılmıştır. Bu proje, çevresel sorunların, özellikle de su kıtlığı ve hava kalitesinin düşüklüğü gibi konuların aciliyetine dikkat çekmektedir. Monge, kentlerin aşırı yapılaşması sonucu doğal alanların kaybının, insan sağlığına olan etkilerini vurgulayarak, bu durumun şehir yaşamında yarattığı kopuklukları ele almaktadır. Monge'in manifestosu, kentlerdeki ekosistem sorunlarına değinerek, açık ve yeşil alanların korunmasının gerekliliğini ortaya koymuştur. Çalışma, doğanın kentsel yaşam ile olan ilişkisini yeniden tanımlama çabasıdır. Geçirimsiz yüzeylerin artması, suyun doğal döngüsünü bozmakta ve hava kalitesini olumsuz etkilemektedir. Bu bağlamda Monge'in sanat pratiği doğanın yeniden entegrasyonunu sağlamak için bir çağrı niteliği taşır. Taşınabilir Fidan, izleyicileri doğayla etkileşime geçmeye teşvik ederek toplumsal katılımı ön planda tutmaktadır (Monge, 2024).

Monge, insanların kendi şehirlerinde daha fazla yeşil alan oluşturabilmeleri için ağaç dikimi gibi somut eylemler gerçekleştirmelerini teşvik etmektedir. Katılımcı sanat projeleri, bireylerin çevrelerine duyarlılığını artırırken, toplumsal dayanışmayı da güçlendirmektedir. Lucia Monge'in Taşınabilir Fidan çalışması, sanatın toplumsal değişim ve çevresel bilinçlenme konularında etkili araç olabileceğini göstermektedir. Sanatçı, bireyleri doğanın korunması konusunda harekete geçirmekte, kentsel alanların yeniden değerlendirilmesine yönelik geniş perspektif sunmaktadır. Böyle projeler, kentsel yaşamın doğayla olan ilişkisini yeniden kurma ve gelecekte daha yaşanabilir şehirler oluşturma çabalarının parçası olarak önemli yer tutmaktadır. Taşınabilir Fidan, sanat projesi olmanın ötesinde geçerek, kentsel ekosistemlerin korunmasına yönelik toplumsal harekete dönüşmüştür. Bu tür sanatsal uygulamalar, sanatın doğa ve insan ilişkisini sorgulama gücünü bir kez daha gözler önüne sermektedir.

Lynne Hull, çevre sanatı alanında öncü ve dikkat çekici ve farklılaştırıcıdır. Çevreye duyarlı sanatsal üretim pratikleriyle özellikle ekolojik sistemin ve doğanın korunmasını temel alan bir ruhla çalışmaktadır. Sanatçının eserlerinde, doğaya zarar vermek yerine doğa ile uyum içinde yaşamının ve doğanın sürdürülebilir kılmanın ayrıntılarını araştıran özellikler ön plandadır.

“Rezervuar Ağacı”, (Resim 10) sanatçının ekolojik açıdan en iyi şekilde sergilediği çevresel sanat çalışmalarından biridir. Tüm nesne, garip gerçekçi veya neredeyse gerçeküstü bir fantezi ağacının birkaç gövdesi gibi toprağa dikey olarak çakılmış bir grup ahşap direklerle yapılmıştır. Tüm materyaller doğal duyuya saygılı bir şekilde dikkatlice düzenlenmiş, derin sanatsal öneriye sahiptir. Sanatçının ilk hedefi yaratıcılığı gerçek sorunlara uygulamak ve işini acil sosyal ve çevresel sorunlar üzerinde bir tür etkiyle uyumlu hale getirmektir. Sanatçının bu çalışması, sanatının ötesindeki düşüncesini göstermek için kullandığı bir başka yumuşak kontrastıdır. Hull’un ağacı ile çevredeki yaşam alanının geri kalanı arasındaki uyum, heykelin üzerinde duran gerçek kuşların hikâyelerine ve görüntülerine atıfta bulunan ziyaretçiler ve kuş gözlemcileri tarafından açıkça algılanmaktadır. Bu, sanatçının amacına ve “türler arası” sanatın tam konusuna ulaşmak için önemli bir başarıdır (Dilluns, 2022).

Resim 10. Lynne Hull, Rezervuar Ağacı, Derbyshire, İngiltere, 1994

Hull’un ağacı, gerçek ağaç gibi görünen ancak soyut ayrıntılarla tamamlanan güçlü görselliğe sahiptir. Bu şekilde eserin doğasına aitmiş gibi ayrıntılar, detaylara göre yaratıcı müdahaleler, soyut çizgiler, hemen fark edilir şekilde doğa ve insan arasındaki uyumları işaretlemektedir. İnsan eliyle şekillenen, doğayı yansıtan bu heykelde doğal düzenin insan müdahaleleriyle nasıl değiştiğine dair bir yorum görülmektedir. Çalışma insanoğlunun doğaya bıraktığı ayak izlerine dikkat çekerken, bir yandan da doğanın kendini yeniden yaratma kapasitesine olan inancını ortaya koymaktadır. Eserde yer alan organik ve düz hatlar ağacın bütünlüğünü bozmadan güçlü ve dinamik bir kontrast yaratmıştır.

Genel olarak yapılan tüm çalışmalar değerlendirildiğinde sanat estetik yönü ile bir disiplinin ötesine geçmiştir. Ağaç dikme eyleminin fiziksel ve sembolik anlamları içerdiği değerlendirilmiştir. Çalışma içerisinde çevre ve sanat örneklerinde, sanatçı yaklaşımları sürdürülebilirlik düşüncesi için insan, doğa ve sanat iş birliğini güçlendirmiştir. Sanatın, arabuluculuk yönü ile çevreyle ilgili sorunlar daha erişilebilir ve anlaşılabilir hale getirilmiştir. Doğanın korunması, iklim koşulları ve çevre dengesi gibi güncel konulara yönelik yaratıcı çözümler üreten sanatçılar bu tür sanatsal projeler ile sanatın geleneksel sınırlarını aşarak toplumsal bir işleve dönüşeceğini göstermişlerdir.

Sonuç

Ağaç dikimi ve benzeri ekolojik sanat projeleri, sosyal heykel kavramının toplumsal ve çevresel dönüşümdeki rolünü pekiştiren önemli uygulamalardır. Sanat, bu tür projeler aracılığıyla toplumsal katılımı artırmakta, çevreye karşı sorumluluğu pekiştirmekte ve toplumsal bilinçlenmeye katkıda bulunmaktadır. “Sosyal Heykel” ekoloji ile sanatın bir araya gelmesi, sanatın toplumsal değişim ve çevresel iyileşme için ne kadar güçlü bir etkiye sahip olduğunu gözler önüne sermektedir. Bu bağlamda, sanatın bu iki alanındaki çalışmaların teşvik edilmesi, gelecekteki toplumsal ve çevresel sorunlara karşı daha bilinçli ve duyarlı bir toplum geliştirmek adına büyük önem taşımaktadır. Sosyal heykel kavramı sanatın toplumsal etkileşim aracı olarak kullanımını teşvik eden, katılımcılık ve sürdürülebilirlik unsurlarını barındıran bir yaklaşımı ifade etmesi yönü ile ekoloji; sanatın, sosyal heykelle arasında kurulacak ilişkisi hem çevresel farkındalığın artmasına hem de toplumsal dayanışmanın güçlenmesine katkı sağlayabilir. Sonuç olarak, sosyal heykel kavramı ve ekolojik sanatın birleşimi, sanatın sadece estetik bir nesne olmaktan öte, toplumsal sorunlara dair bir farkındalık yaratma ve çözüm önerileri sunma kapasitesine sahip olduğunu göstermektedir. Farklı sanat anlayışlarına sahip sanatçıların sanat pratikleri ile eyleme dönüşmüştür. Ağaç dikimi gibi kolektif eylemler bu anlayışın somut birer örneği olarak, sanatın doğayla ve toplumsal transformasyonla olan etkileşimini güçlü bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu nedenle, sanatçıların ve toplulukların birlikte gerçekleştireceği ağaç dikimi gibi projeler çevresel ve sosyal anlamda olumlu etkiler yaratma potansiyeline sahiptir.

KAYNAKLAR

- Antmen, A. (2014). *20. Yüzyıl Batı sanatında akımlar*. Sel Yayıncılık.
- Arslan, M. (2024). Kent ağaçları ve koruma yaklaşımları. https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/64507/mod_resource/content/1/9.%20h%20afta.pdf.
- Atakan, N. (2015). *Sanatta alternatif arayışlar*. İzmir: Karakalem Kitabevi Yayınları.
- Balcı, H. (2023). Joseph Beuys'un çalışmalarında kendilik pratikleri ve özneleşme süreci. *Sanat&Tasarım Dergisi*, 13 (2), 2023: 545-560 DOI: 10.20488/sanattasarim.1403866

- Bastaban, Ü. (2024). Kolektif farkındalığın geliştirilmesinde sanatın rolü. *Uluslararası İletişim ve Sanat Dergisi*, 5(11), 172-192.
- Batur, M. & Kuyucuk, E. (2022). The Art Of Performance And The Limits Of The Body. *Inonu University Journal Of Culture And Art İnönü Üniversitesi Kültür ve Sanat Dergisi* Volume/Cilt: 8 No/Sayı: 1 44-53.
- Beuys, J. (1982). Dokumante 7 Sergisi, 7.000 Meşe, Joseph Beuys, <https://galiciangarden.com/7000-oaks-de-joseph-beuys>. [Resim]
- Beuys, J. (1984). 7000 Meşe, 1982, Dönhäuser Straße, Kassel, Almanya [Resim]. <https://publicdelivery.org/joseph-beuys-7000-oaks/>
- Biddle, E. (2013). ReAnimating Joseph Beuys “Social Sculpture”: Artistic Interventions and the Occupy Movem) Ağaç Dağı, Yaşayan Bir Zaman Kapsülü [Resim]. <http://www.agnesdenesstudio.com/works4.html>
- Bulat, M & Bulat, S. (2023). Doğa ve sanat, IV. Uluslararası Sürdürülebilir Gelişme Çerçevesinde “Kırsal Alanlar ve Ekoloji” Kongresi (RUDESU2023) 05-06 Ekim 2023 Girne-Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti , Girne, Cyprus (KKYC), s.220-236.
- Bulat, M & Bulat, S. (2023). Doğa ve sanat. IV. Uluslararası Sürdürülebilir Gelişme Çerçevesinde “Kırsal Alanlar ve Ekoloji” Kongresi (RUDESU2023) 05-06 Ekim 2023 Girne-Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Girne, Kıbrıs (Kkct), 5 - 06 Ekim 2023, ss.280-297.
- Daşkesen, H. (2022). Çağdaş heykel sanatında kültürel kimliği konumlandırmak: Wolfgang Laib’in yapıtları üzerinden bir değerlendirme. *The Turkish online journal of design, art and communication - tojdac* , vol.11, no.4, pp.1285-1302.
- Denes, A. (1992). Ağaç dağı-Yaşayan bir zaman kapsülü-11.000 ağaç, 11.000 İnsan, 400 Yıl, 1992-96, (420 x 270 x 28 metre) Ylojarvi, Finlandiya [Resim]. <http://www.agnesdenesstudio.com/works1.html>
- Denes, A. (2001). New york için bir orman- zihin ve ruh için bir barış parkı .[Resim].<http://www.agnesdenesstudio.com/works7.html>
- Denes, A. (2014). New York İçin Bir Orman - Zihin ve Ruh İçin Bir Barış Parkı Edg(mere Çöplüğü Projesi, Queens, New York © 2014 Agnes Denes, .[Resim] <http://www.agnesdenesstudio.com/works1.html>
- Dilluns, (2022). Lynne Hull: Hücreleri dolduran kültürler. [Resim] <https://newscapeland.blogspot.com/2012/07/lynne-hull-escultures-que-criden-els.html>
- Duran, E. M., Atalay, M.C & Gürses, B. (2019). Arazi sanatı bağlamında kentlerdeki ekolojik sanat uygulamaları. *Uluslararası sanad kongresi bildiri kitabı*. https://www.academia.edu/45050510/ULUSLARARASI_SANAD_KONGRES%C4%B0_B%C4%B0LD%C4%B0R%C4%B0_K%C4%B0TABI,s. 763.

- Gasimova, F. (2023). Tarihi süreç içerisinde Oğuz ve Kelt metinleri. Conference: XVIII, Cilt, *Türk Tarih Kongresi, Türk Dili Ve Edebiyatı Tarihi*. https://www.researchgate.net/publication/370978157_Tarihi_surec_icerisinde_Ogu_z_ve_Kelt_metinleri
- Gezimanya (2024). Sappora hakkında bilinmesi gerekenler <https://gezimanya.com/sapporo/gezilecek-yerler/moerenuma-parki>
- Girgin, F. (2022). Küresel iklim değişikliğinin çağdaş sanata yansımaları. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 429-452. doi: 10.17218/hititsbd.1177977
- Gökova, H. (2020). Çevresel sanatta doğa unsurları ve süreçlerinin yeri ve önemi. *Tykhe*, 5(9): 175-189.
- Hopkins, D. (2018). *Modern sanattan sonra 1945-2017*. İnkılap Kitabevi. İstanbul.
- Hull, L. (1994). Rezervuar ağacı [Resim]. Derbyshire, İngiltere, <https://throughstones.wordpress.com/2008/02/06/the-artist>
- Karavaş, B. & Sarı, D. (2018). Kent kimliğinde etkili bir bileşen: Doğal bitkiler,. *International Social Sciences Studies Journal*, 4(26): 5539-5545.
- Kawachi, T. (2018). Heykelden gövdeye ve bahçeye Isamu Noguchi Tokyo Opera Şehri Sanat Galerisi, <https://realtokyo.co.jp/en/exhibition/isamu-noguchi-from-sculpture-to-body-and-gardentokyo-opera-city-art-gallery-2018-7-14-9-24/>
- Kaya, İ. & Bulat, M. (2022). Kampüs alanındaki kurumuş bir ağacın sanat nesnesine dönüşüm süreci ve olasılıklar. *The Turkish Online Journal of Design Art and Communication*, 12 (1), 140-155.
- Konečni, V. J. (2016). Moerenuma Park in Sapporo, Japan: Isamu Noguchi's Chef-d'Oeuvre. *Art and Design Review*, 4, 64-76. <http://dx.doi.org/10.4236/adr.2016.43009>
- Lima, M. (2011). Mobil plantón, kamusal yeşil alanların yaratılmasına yol açan "yürüyen orman performansı [Resim]. <https://luciamonge.com/works/planton-movil>
- Mamur, N. (2017). Ekolojik sanat: Çevre eğitimi ile sanatın kesişme noktası, *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi - Mersin University Journal of the Faculty of Education* "Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 13(3): 1000-1016" DOI: <http://dx.doi.org/10.17860/mersinefd.316297>
- Monge, L. (2024). Mobil plantasyon <https://luciamonge.com/works/planton-movil>.
- Noguchi, I. (2005). Moerenuma Park, Sappora, Japonya [Resim]. <https://www.therealjapan.com/tetra-mound-in-incredible-moerenuma-park-sapporo/>
- Noguchi, I. (2005). Moerenuma Park, Sappora, Japonya [Resim]. <https://www.travel-around-japan.com/k11-20-moerenuma-park.html>

- Ono, Y. (21997-2007). Ex It [Resim]. <https://www.istanbulmodern.org/koleksiyon/ex-it>
- Sonfist, A. (1965-1975). New York Şehrinin Zaman Manzarası, (1965-1978-Günümüz), Açık Alan Yerleştirilmesi [Resim]. <https://villageview.nyc/2024/08/04/7105/29.102024>
- Şahin, D. & Arat, K. N. (2022). Joseph Beuys'un 7000 meşe projesinin Gerimas'ın göstergebilim çözümleme yöntemiyle incelenmesi. *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, (INIJOSS), 11(1), 228-242. <https://doi.org/10.54282/inijoss.1077870>
- Şengüenalp, C. (2018). İsamu Noguchi'nin heykelsi bahçe ve oyun alanı tasarımları, DOI: 10.7816/idil-07-51-18 <https://www.idildergisi.com/makale/pdf/1541420988.pdf>
- Şengüenalp, C. (2019). Ekolojik sanat bağlamında Agnes Denes'in onarıcı çevresel heykelleri. *Al -farabi 4. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi* ISBN – 978-605-7875-66-2.
- Tan, Y. (2022). Doğanın sanata yansımaları ve ekolojik sanat. Malatya Turgut Özal Üniversitesi, *İnsanat: Sanat Tasarım ve Mimarlık Araştırmaları Dergisi*. C.2, S:2 s.21-41.
- Tomsuk, E E. (2022). Beuys ve doğa ilişkisi bağlamında sanatın iyileştirme gücü. *Ulakbilge*, 76 s. 907– 916. doi: 10.7816/ulakbilge-10-76-01
- Vural, A, & Demir, S.& Boyno, G. (2018). Biyoremediasyon ve fungusların biyoremediasyonda kullanılması. *YYÜ TAR BİL DERG (YYU J AGR SCI)*, 28(4): 490-501.
- Yağmur, Ö. (2016). Doğayı şekillendiren sanat: alnd art. *idil*, 5 (27), s.1977-1988.
- Yazçıçek, R (2012). Metafizik alanda sörf ya da mecaz ve semboller üzerinden anlamlandırma: Bir anlatım yöntemi olarak metafor. *Milel ve Nihal, İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*,9 (1), 135-164.
- Yüksel, A. O. & Yüksel, İ. (2022). Sanat alanında değişen doğa algısı ve ekolojik sanat. *International Academic Social Resources Journal*, (e-ISSN: 2636-7637), Vol:7, Issue:44; pp:1778- 1784.
- Zeybek, O. (2024). Kent peyzajında ekolojik sanat, *Urban 21 Journal*, 2(2), 130-152.